

реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі й влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуше»².

Зауважимо, що питання, які так хвилювали М. І. Костомарова і його сучасників, і сьогодні дуже актуальні. Це і оборона права народу України мати свою власну історію, розвивати мову, культуру. Це також і проблема перспектив розвитку української нації, її державності. Ознайомлення з публіцистичними й полемічними творами М. І. Костомарова, а також з оцінкою М. С. Грушевського порушених Миколою Івановичем проблем сприятимуть не тільки розширенню історичного світогляду українського народу, а й формуванню його національної самосвідомості.

Вміщуючи в журналі згадану наукову розвідку М. С. Грушевського, звертаємо увагу читачів на те, що вони можуть наштовхнутися в ній на маловідомі поняття чи терміни. Тому треба враховувати час її написання. Орфографія і пунктуація в ній наближені до сучасних, мова — оригіналу.

Одержано 14.01.92.

² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. V.

М. Грушевський

З публіцистичних писань Костомарова

Микола Іванович Костомаров відіграв величезну роль в культурному й громадському житті не тільки української інтелігенції, котрої провідником, незвичайно впливовим, він був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859—1883), а й так само і великоруської та білоруської. Владчею своєю — кабінетний і архівний робітник, що тільки дуже короткий час (два роки) мав у своїм розпорядженні кафедру і аудиторію, а після того майже ніколи публічно не виступав. Напрямок праці — історик-антикварій, замилюваний у подробицях старого побуту, незвичайно прив'язаний до всього, що жило із старої традиції в сучаснім житті, із сильною домішкою консерватизму і неприязні до всякого модернізму, нових, модних течій, що захоплюють широкі кола інтелігенції, і до «пошлого лібералізму» (як він любив висловлюватись), що легкодушно, без глибокого розбору і зрозуміння нищить старі основи життя задля нових, популярних фраз, Костомаров, однак, разом з тим мав сильні потяги і здібності трибуна, агітатора, дискусанта, полеміста. А його історичний критицизм з особливою приємністю звертався на скидання з місць старих, канонізованих фетишів: псевдонаукових догм, загальноновизнаних національних легенд, офіційно освячених героїв. З не меншим завзяттям, ніж ті зненавиджені ним «пошли ліберали», не звертаючи уваги на удари, інсинуації і досить-таки болючі іноді репресії, він розбивав ідеологічні підстави старорежимної царської Росії — ту вінчану офіційною тріадою «православия, самодержавия и народности» миколаївську Росію, що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу і розвитку. Поставивши своїм завданням розробляти «народну історію» (як він се називав — в протиставлення заняттям історією державною) й досліджувати життя частин Росій-

ської держави, а не її державного життя, що притягало увагу інших істориків, він хоч нібито вважав історичною необхідністю об'єднання в централізованій державі колишніх автономних областей-земель, але всею душею ненавидів сей процес примусового об'єднання і всі насильства над народним життям, що його супроводили, як явища глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, закладеним в основах народного життя. Всі симпатії його лежали по стороні виявів народних потягів до свободи, ініціативності і боротьби за своє самоозначення, а всі антипатії зверталися проти політики його обмеження. Проголосивши російське «самодержавіє» продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнослов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, так би сказати, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище глибоко противне народньому життю — «слов'янському духові», говорячи тодішньою термінологією, таким, що з ним не можна було миритись ні толерувати.

Правда, Костомаров не ставив виразно таких тез. Навпаки — припертий до стіни антагоністами, котрі правильно відгадували сі недоговорені тези і звертали на них увагу недремного начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість* тих народних змагань, що повстали проти нього, і т. д., та, полишаючи на боці всю сю політичну мімікрію, треба признати, як я се підчеркнув кілька літ тому в своїй статті про нього, вся пізніша історична й публіцистична праця Костомарова досить послідовно розвивала ті революційні ідеї, що були закладені в його молодечих «Книгах буття українського народу», і сьому виразно революційному духові, що віяв сильно і непереможно з-під різних антикварних декорацій, завдячувала його наукова праця, не зважаючи на різні старомодності й дивацтва автора, високу, широку і тривку популярність серед поступових верств всього східнослов'янського світу: великоруського, українського і білоруського. Костомаров був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менше, ніж Монтеск'є або Руссо Великій Французькій, і, хоч розійшовся різко з відомим інцидентом 8 березня 1862 р., з радикальним крилом тодішньої російської інтелігенції, на чолі котрого стояли Чернишевський і Добролюбов, він фактично був і зостався їх товаришем [по] зброї в боротьбі із «старим режимом» Росії. Ті, що цікавляться передпосилками великої пролетарської революції, мусять з повною увагою і вдумливістю поставитись і перед 45-літньою діяльністю сього історика-народника, сього антиквара-побутовця, аби під покровом, як я сказав, різних дивацтв і старомодностей, придивитися тому могутньому революційному живчикові, що бив у тій праці.

Але се досі було утруднено тим, що писання Костомарова з найбільш виявленим публіцистичним характером досі були майже непрístupні — розкидані по різних старих журналах і газетах і не зібрані ніколи разом. Ні сам Костомаров за свого життя, ні його прихильники по смерті, ні петербурзький «Літературний фонд», котрому одписано право літературної власності на його писання, не подбали про се. Костомаров, як відомо, повторяв тільки ті свої писання, які мали стисло історичний характер, в серії «Исторических монографий», що розпочав в 1863 р. своїм накладом його приятель петербурзький книгар Кожанчиков, а поруч того від р. 1873 Костомаров почав публікувати другу серію: «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», котру довів до середини XVIII віку. Як автора «Монографий» та «Русской истории в жизнеописаниях» і знали його не тільки широкі інтелігентські круги, але й історичні круги. Мало хто звертався поза тим до його писань, які полишилися незібрані в «Монографиях», хіба в якимсь

* Пережитість — від переживатися — відходити в минуле. — Ред.

спеціальним питанні, і скільки знаю, ніхто не студіював в цілості його літературної спадщини. Його спадкоємці обмежилися виданням (1890 р.) збірки «Литературное наследие», де з'явилися деякі неопубліковані його історичні й поетичні писання, неповний текст автобіографії і покажчик писань. «Літературний фонд», що одержав від них право власності на всю літературну спадщину, випустив тільки нове видання «Монографий», додавши не заведену туди автором фольклорну працю «Историческое значение южнорусского песенного творчества». Львівська «Просвіта» в колекції «Руська письменність» перевидала за редакцією Ю. Романчука поетичні твори Костомарова, писані українською мовою, і з ними — три прозаїчні студії публіцистичного характеру (одна з них, безсумнівно, Костомарову не належить, як се підозрював і сам редактор збірки). Революційна доба принесла повне видання «Книг буття» («Наше минуле» *, 1918), наведених в уривках вперше у статтях Семевського про кирило-мефодіївців, повний текст автобіографії і дещо поменше. Але до скільки-небудь повної збірки статей з-поза згаданих наукових серій так і не прийшло **, і наслідком сього публіцистичні писання Костомарова, з виїмком кількох-небагатьох, зіставалися поза обрієм дослідження і характеристики його творчості і його часу.

Се—велика шкода, бо публіцистичні й полемічні писання Костомарова, критичні огляди і апології *** служать необхідним доповненням [до] його наукових творів. Вони часом резюмують і дають синтез його наукового досвіду далеко ясніший і виразніший, ніж його наукові розвідки, зібрані в «Монографіях». Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань; в них переважав характер описовий; свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття і уяви читача. Тим часом у своїх статтях, публіцистичних і полемічних, він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанні — ясну і виразну, де не було нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і притемнити головне в контроверсії ****. Се одно. По-друге, тим часом як в тій чи іншій праці учений-історик раз висловив свій погляд із становища даного моменту, історик-публіцист мусив повертатися до найбільш обстрілюваних питань і вдруге, і втретє, і залежно від нових спостережень, нових аргументів, висунутих його антагоністами, і нових фактів та умов життя вносив певні поправки, давав нові варіанти або виразніші формулював те, що в попередньому формулюванні давало привід до кривотлумачень і непорозумінь. Таким чином, ці писання часто далеко повніше розгортають комплекс порушених питань та ілюструють еволюцію поглядів самого Костомарова і ту ідеологічну роботу, що проходила в громадянстві навколо порушених ним питань.

Се дуже цінно. Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі із сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. Той матеріал, що він викладав у своїх наукових писаннях, за сі п'ятдесят-шістдесят літ не раз значно зріс, ми маємо його в кращих текстах, в більш наукових виданнях і не потребуємо по нього сягати до писань Костомарова — деяких принаймні. Висновки ж, освітлення — те, що зістається для нас цікавим і зістанеться завсіди як вияв творчої праці, як певні етапи в розвитку громадської думки, історичної ідеології, вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані кра-

* «Наше минуле» — журнал з історії, літератури і культури (Київ).— Ред.

** Не прийшло — читай: не дійшло.— Ред.

*** Апологія — усний або писемний захист кого-, чого-небудь.— Ред.

**** Контроверсія — від контроверза — суперечка, спірне питання. — Ред.

ще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографіях». Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання, з таким замилюванням, якого я не відчував у більш розтягнутих описових працях. Як сильно б'є в них живчик часу! Як щиро і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і на незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження виливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабе і минуше.

Не без того, щоб полемічний запал не заганяв автора часом і на слизьке — до висловів, занадто різких, до аргументів, доволі непевних, до заяв, під котрими він, може, й не підписався б у настрої більш спокійнім і розважнім. Що ж, сі прориви цікаві також і для самого Костомарова, і для його доби. Як я колись казав: ми не ставимо іконостасів, а стараємось пізнати живих людей з їх сильними і слабкими сторонами. У Костомарова також не бракувало їх, сих слабших сторін, поруч тих високих прикмет, що забезпечили йому провідне місце в громадянстві за життя і вдячну пам'ять по смерті. Він не свобідний був від певних дивацтв, від бажання підчеркнути свою індивідуальну самостійність своїм консерватизмом, або, може, так висловлюсь — *візантизмом*, всупереч ліберальним і радикальним поглядам. Всупереч своему принциповому, широкому, нецерковному розумінню релігії він підчеркував свою православну обрядовість. Всупереч принципам широкої толерантності, признавання національного самоозначення за всіма національностями, рівновартності народностей і рас, він немов похвалявся своїми, мовляв, історично витвореними антипатіями до євреїв і поляків і непотрібно примішував сі ноти в свої дискусії — часто справедливі в своїй основі — і тим ослабляв вражіння об'єктивності, рівноправності та свободи і сучасне громадянство, і пізніші покоління. Він звичайно давав волю своїм антипатіям, коли бачив у противної сторони охоту спекулювати на популярності, на модних гаслах і симпатіях; іншими разами, коли сього не було, він сам ставав в обороні тих, нібито антипатичних йому національностей, коли порушувались їх людські права. В ґрунті речі*, він був глибоко перейнятий принципами гуманності і справедливості.

Але в сій книжці я не мав змоги дати все, що вважав вартим того. Я був зв'язаний розміром збірки: 20 аркушів, не більше — се те, що Державне видавництво України могло призначити на сю мету. Тому я мусив вибирати те, що вважав найціннішим для пізнання еволюції поглядів покійного історика, — зрозуміння його ідеології і відносин до сучасних громадських і національних течій. Через те я не передрукував деяких писань, коли їх можна мати в доволі приступних виданнях, от як «Книги буття» або лист до Герцена.

Але, з другої сторони, вводячи до сеї збірки певні епізоди з полемічної творчості Костомарова, я старався, щоб вони були представлені по можливості повно. І передрукував поруч головніших речей і менш важні, але цінні для зрозуміння зачіплених епізодів. Скажімо, включивши до сеї збірки статті Костомарова про українські підручники, я додав і його викази пожертв на сі видання, що не раз фігурують в сій полеміці, відомості про хід видання і пізніше оголошення про передачу сього капіталу на видання академічного словника української мови. Для повноти його полеміки з Кояловичем**, що перейшла майже через усю наукову діяльність Костомарова, я навів і деякі цілком дрібні «об'яснення» його і т. ін.

* В ґрунті речі — читай: власне кажучи.— Ред.

** М. Й. Коялович (1828—1891) — російський історик, автор праць «Лекции по истории Западной России» (1864), «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (1884) та ін.— Ред.

В центрі — статті з рр. 1859—1864: вони займають цілу половину книжки. В попередньому чисто публіцистичних писань у Костомарова майже не було, і тут подані дві його статті, тільки почасті закрашені публіцистикою: знищена з наказу влади його перша дисертація про унію 1841 р. і перший огляд українського письменства з харківського «Молодика» 1834 р.

Дисертація заховалася в дуже малому числі примірників і була досі звісна тільки із загальних, мало докладних звісток — головню ак. Сухомлинова, що одержав примірник дисертації від батька, харківського професора 1840-х років (із сього примірника, що перейшов до Харківської університетської бібліотеки, вона друкується в сьому збірнику, але другий примірник знайшовся також у бібліотеці Ніжинського інституту). Сам Костомаров в пізніших часах її дуже легковажив. Коли Коялович, боронячи свої погляди від його критики, послався на його дисертацію, Костомаров назвав се просто «забавним», що його антагоніст, автор великої праці про унію, проти його новіших праць посилається на сю молодечу роботу, написану без глибокого досліду, на підставі тільки деякої літератури, без безпосереднього знайомства з джерелами: в його очах ся робота була просто «дрянь», справедливо забракована факультетом. Відзив не несправедливий: книжка була написана дійсно не за джерелами, а за кількома-небагатьма науковими працями (Бантиша-Каменського — «Истор. изв. об унии», «История Малороссии» — його сина, Євгенія — «Описание Киево-Соф. собора», «Histoire de la Pologne» — Соліяка і Сальванді і т. ін.), густо прилитими псевдонородною традицією із «Запорозької старини» Срезневського. Монографія на ту ж тему, написана Костомаровим в 1860-х рр. («Южная Русь в конце XVI ст.»), стояла, розуміється, незмірно вище від неї — се була вповні наукова для сього часу праця. Але досить уже давно його «Южная Русь в конце XVI стол.» перестала бути останнім словом науки, і в перспективі історичного досліду вона має тепер таке ж, історичне тільки, значення, як і дисертація 1841 року. А із сього погляду дисертація дуже цікава. Не тільки тому, що яскраво ілюструє той історичний багаж і методологічні засоби, з котрими молодий Костомаров пускався в свою наукову путь, вибравши історію своїм фахом (се була перша його історична праця, коли не рахувати історію Острозького полку (Острогоського полку. — Ю. П.), написану під час недовгої офіцерської служби і потім затрачену). Вона характеризує також харківський науковий осередок того часу, його інтереси і провідні ідеї: з одного боку, Харківський університет, його історичний відділ на чолі з проф. Луніним, що мав особливий вплив на Костомарова і, безперечно, дав йому загальні історичні ідеї, з другої сторони, гурток Срезневського — Метлинського, що наділяв його українським матеріалом.

Книжечка давала не зовсім те, що обіцявав заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Автор мало займається «Західною Росією» в цілому, а головню тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілкум природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично — боротьба «народна». Не ієрархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас.

В перших рядках праці ми вже знаходимо тільки не вповні кристалізоване пізніше гасло «народної історії», проголошене потім Костомаровим з університетської кафедри: «вага боротьби починається з моменту, коли в ній візьме участь весь нарід, її ідея порушить всі сили краю і стане народною ідеєю»*. Релігійна ідея сама по собі не інтересує автора: у нього ще непомітно того пізнішого візантизму, як я його назвав, його становище до церковних спорів — се скептицизм просві-

* Я даю дещо свобідний переклад: мова дисертації взагалі дуже не вироблена. Термінологію Костомарова — «Малороссия», «Южная Русь» і под. — я в своїх перекладах заміняю на сучасну.

щеного XVII в.: згйдливий погляд на конфесійні суперечки як результат «властолюбія ієрархів» з одної і другої сторони — некультурності правлячих кіл, що хапалися зверхніх різниць, не проникаючи в духовний зміст християнства¹. Ухили української ієрархії і частини духовної верстви в унію — се були наслідки «расстроеного церковного управління и безнравственности духовных» православних². Та все се мало інтересне саме по собі. Важно те, що пережитому, звироднілому (дряхлому) громадянству поява унії дала імпульс до активності і боротьби не тільки проти самої уніатської інтриги, а й проти польської шляхти і уряду, що її підтримували, проти Польської держави взагалі: морально відродила і натхнула бажанням незалежності. «Русь перед початком унії була в такому становищі, що їй треба було перевороту, який би дав їй нове життя³ — в сім вага і значення унії, але значення не позитивне, а негативне: «унія була необхідністю для народу, але необхідністю негативною — народові був потрібний імпульс, але нарід не хотів іти за даною йому ідеєю (унії), а, навпаки, прагнув побороти-ся з нею, щоб спекатися їй»⁴. Але бажання незалежності, втворене народною війною з Польщею, викликаною унією, «ся боротьба за свободу сумління, за незалежність країни не була повстанням для здобуття яких-небудь пільг чи прав, не була бунтом — зусиллям пригнобленої маси: се був загальний виступ з безповоротним наміром війни, яка не могла скінчитися нічим іншим, як тільки вічним роз'єднанням народів»⁵.

Його зломив Хмельницький і справив в річище об'єднання з Московою в інтересах віри; гасло віри підмінило постулат незалежності постулатом об'єднання Полудневої і Північної Руси. Костомаров при тім різко засуджує діяльність Хмельницького, відмовляє йому право на титул народного героя — ставить із сього погляду нижче інших оспіваних народом другорядних ватажків повстання:

«Українці хотіли незалежності — се було народне домагання, але сього домагання не виконав Хмельницький, коли міг виконати, зручною політикою затримати по своїй стороні хана, а рішучою битвою відкрити собі дорогу в середину держави»⁶.

Хмельницький був великий тільки на словах, а не на ділі. Щаслива Зборівська угода загородила його і відвернула від нього серця підвладних. Думаючи, що йому належить успіх першої війни, що могла одначе скінчитися з далеко більшими результатами; завівши зносини з володарями і запишавшись з того, він думав, що тримає в руках долю всього північного слов'янського світу, і, довівши до кінця визволення України, вже не вдоволився тим, а задумував ділити Польщу з Ракоцієм і заводити в ній православну віру. Сі плани були не більше як мрії випеченого щастям зарозумільця, що забув себе. Знаючи неприхильність українців до нього, він хотів приборкати їх суворими способами — деспотизмом. Хмельницький — пишний гетьман, перестав бути славним Богданом, що два роки тому водив побідні полки за віру і вітчизну»⁷.

Се, без сумніву, характеризує погляди і настрої харківського українського гуртка. Але далі Костомаров не проливає сліз, як ми б могли сподіватись, над тим, що мрії України про незалежність змарнувалися. Гасло віри підвело українців, замість свободи завело їх до нової, московської неволі. Українці не того шукали в Москві, що там їх спіткало, — се він признає. Але доводить, що се, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі і замірів України і її громадських верств обидві Руси об'єдналися в одній Росії.

«Се було противне честолюбним замислам гетьмана, і сам нарід український, хоч і пам'ятав колишню єдність, не міг об'єднатися з Московою щиро, по-братерськи: приймаючи стільки століть участь в безнастанних війнах поляків з москалями, українці привикли вважати їх народом ворожим. Московський режим, упорядкований, самодер-

жавний, не відповідав ідеям українців, що привикли бачити анархію і в Польщі, і в своїй Гетьманщині. Всі тремтіли за свої права. Козаки знали розум і замилювання в порядку московського царя, вони були певні, що цар не буде з ними сваритись і миритись як польські королі, не даватиме десятків приватних привілеїв і конституцій, з яких ні одна не поправить їх становища. Духовенство боялося за свою незалежність, страхалося піддання під московського патріарха. Одним словом, все відпихало тодішніх українців від московського престолу (автор сумарно відкликається до 1 т. «Истории Малороссии» Бантиш-Каменського). Але зате була ідея, що рухала всю масу народу і могла відігнати всякі побоювання — віра (релігія). Православній вірі загрожувала біда, а вона українцям була дорога понад усе. Всі вони бачили, що тільки об'єднання з Московщиною може її захистити. Се переконання перебороло всякі упередження, всякі національні амбіції. Українці присягли цареві, але присягли тільки тому, що він і нарід його тримали святу східну віру. І от сталася подія велика, що забезпечувала будучність обидвох Росій, подія чи не найважливіша, що нашій спільній вітчизні* простелила дорогу до слави і до величі.

Але історик даремно шукатиме тої поетичної сторони, що повинна була б відбити в собі се братерське з'єднання двох галузей одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, орудування обманством — от що характеризує сю епоху! Хмельницький не щиро піддався цареві, сим підданством він думав тільки налякати Польщу, вплутати Росію, а потім використати обставини для своїх честолюбних планів. Нарід присяг тільки тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру; притім присягнув тільки після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть заховані вічно.

Кінець-кінцем, унія, зрушивши нарід і викликавши в нім страх за свою віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і не досягли б без неї»⁸.

Не знати, наскільки щиро висловлював тут своє переконання молодий дебютант і наскільки вдаряв він у лояльні струни з огляду на офіційне призначення дисертації. Як відомо, се не допомогло. Православна інквізиція в особі «высокопреосвященного» Іннокентія, приятеля Максимовича, Погодіна й ін., засудила дисертацію за легковажний відзив про православних патріархів, владик, духовенство, за весь той, як я сказав, зневажливий тон в стилі раціоналістів просвіщеного віку, і дисертація була «із'ята» і знищена, а автор мусив написати нову — на тему, дальшу від якої-небудь політики. Його перша праця дійсно була скорше історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою. Тому її поява в сій збірці нікого не повинна дивувати.

Друга праця юних днів, включена до сеї збірки, — се оборона права на існування української літератури в формі огляду її досягнень, починаючи від «Енеїди» Котляревського і кінчаючи літературними новинами 1841 р. Теза, проти котрої він виступає сим разом, сформульована так: оновлення російської літератури діється за поміччю великоруського народного елементу; на гадку противників українського руху, українці або зовсім не повинні брати участі в літературі, або присвоїти собі «великоруську народність». «Несправедливість одної і другої гадки, коли хто мав би нещастя їх боронити, очевидна само собою». «Завдяки самодержавію і єдиновластію» (автор хоче сказати: державній єдності) ті ідеї, що порушують великоруську частину держави, не можуть не захоплювати української; українці не можуть не взяти участі в руху до народності. Але народність, до котрої вони йтимуть, неминуче буде народність українська.

«З чим міг з'явитися на літературній арені українець, що свої пер-

* Вітчизна — читай: вітчизна.— Ред.

ші вражіння дістав на Україні і перші слова проговорив, можливо, своєю ж таки рідною мовою? Не інакше, як із своєю українською народністю і своєю рідною мовою (наречієм). Багато українців відчувало, що російською мовою (на русском языке) не можна віддати того, що можна українською, і тому стали вживати свого рідного слова. І вони мають рацію. Розуміється, Гоголь у своїх високих творах представив багато з українського побуту прегарною російською мовою; але треба признатись: знавці кажуть, багато з того вийшло б іще краще, якби було (написано) природною мовою. І багато знайдеться талановитих людей, які в обставинах свого життя так зжилися з українською мовою (язуком), що писали б зле, якби стали писати російською мовою, українські ж писання їх читалися б земляками з великою втіхою.

Так-от, ідея народності, посунувши наперед російську літературу, витворила в ній окремий відділ — літературу українську, в своїм характері чисто руську своенародну (так!). Деякі із сучасних критиків зовуть сей потяг до писання українською мовою незрозуміло забуганкою. Але думають неправильно: се вимога часу, бо виходить з того принципу, що оживляє сучасну суспільність (себто з ідеї народності)»⁹.

Ся тема — оборона української літератури і вияснення її права на признання — переходить потім через усю публіцистичну діяльність Костомарова як один з головних мотивів його публіцистики, хоча треба сказати, що паралельно з тим як українська література росла, ширилась і ставала на ноги, Костомаров не розширяв, а зменшував обсяг її* і своєї апології. В отсім першім огляді ще не помітно ніяких обмежень для неї в порівнянні з російською: одною й другою водять провідні ідеї, «що оживляють сучасну суспільність», і, очевидно, у тім не кладеться їм ніяких меж, як не клали їх потім і кирило-мефодіївці в своїх планах піднесення української культури. Але в 1860-х рр., висувуючи на перший план справу народної освіти, елементарних підручників для народу і т. под., як далі побачимо, Костомаров уже доволі скептично починає ставитися до української белетристики. В другому своєму огляді української літератури, 1871 р., він ще різкіше підчеркував се, що «изобразительно-этнографическое направление», котрому завдячувало свій інтерес українське письменство, явно пережилося; за новими течіями, що захопили інтелігенцію, не можуть поспіти ні українські письменники, ні українська мова. Єдиним гідним і продуктивним вжитком для неї авторові представляється елементарна народна освіта, себто «ознакомление народа с плодами образованности»¹⁰.

Тут маємо в короткій формі те, що десять літ пізніш Костомаров повніш розвинув в своїх ославлених «Задачах украинофильства», — теорію т. зв. «домашнего употребления» української мови. Взавши на себе оборону української мови, він наче упадав під тягарем тих ударів, які здавались і їй, і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував сю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоені в молодих літах, він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце ввік не прохолоне», але запас сього добра, налитий замолоду, не відновляється, не росте, а тільки зуживається і вигорає як олива в світильниках мудрих дів на тяжкім і метушливім шляху життя.

Переходжу до центрального п'ятиліття, 1859—1864. Се — апогей енергії і творчості в житті Костомарова. В листопаді 1859 р. читав він вступну лекцію в університеті, яка зробила незвичайне враження і створила йому небувалу аудиторію. В березні 1860 р. відбувся його прилюдний диспут з Погодіним про початок Руси, що став початком завзятої полеміки, котрої сюди не заведено, бо вона мала спеціально

* Обсяг її — тобто межі, коло.— Ред.

науковий характер. Року 1861 він розпочинає публікацію «Актів Южноу и Зап. России», випускає «Памятники старинной русской литературы»; в першій книжці «Основи» з'являється його «Федеративне начало в старій Русі», в третій — «Две русские народности», в шостій — «Черты народной южнорусской истории» — програмні статті, що вносили силу нових ідей, робили, можна сказати, повний поворот в історичнім мисленні східного слов'янства. В другій половині року він розпочинає полеміку в справі організації університетського навчання. 1862 рік приносить інцидент на публічній лекції 8 березня*, вихід Костомарова з університету, розходження з радикальними кругами і завзяту полеміку із сього приводу; але поруч — голосні лекції про Новгород, про великоруських раціоналістів XVI віку, підготовка великої монографії про північні республіки: Новгород — Псков — В'ятку, що вийшла з датою 1863 р. Вона зробила величезне враження на інтелігенцію і відразу зреабілізувала знову Костомарова як носителя поступової політичної думки; згадані республіки (в друкованім виданні з цензурних причин названі «народоправствами») вважалися пригадкою** про можливість республіканського ладу для східної слов'янщини. Під впливом сього й «Исторические монографии», що почали виходити 1863 року, набрали характер історичного обґрунтування новішого політичного радикалізму. Критичні статті про Сусаніна (1862) і Дмитра Донського (1864) — двох офіційних героїв великоруської державності — зробили з Костомарова фігуру стільки ж ненависну для офіційних патріотів, як близького й дорогого для всієї опозиційної частини громадянства.

Статті сього славного п'ятиліття, заведені до нашої збірки, відкриваються дуже інтересними зауваженнями Костомарова з приводу статті Соловйова про козаччину. До них причепився польський публіцист Фіш (під псевдонімом Падалиці), боронячи стару Польщу проти закидів Костомарова. Так зав'язалась у Костомарова полеміка на тему польсько-українських відносин, яка протяглася протягом 1860 рр. і дала чимало цікавих і навіть по сей час цінних зауважень з боку Костомарова.

В своїй статті про козаччину проти Соловйова Костомаров виступає проти його ультра-державницького погляду (продовженого потім нашим Кулішем) на козаччину як елемент руйнний, протигромадський і протидержавний, що не хотів працювати, а бажав жити чужим коштом. Костомаров настоює, що українська козаччина — се український нарід, і її не можна відділяти від народу. Се не зовсім вірно***, але тим не менше його зауваження незвичайно цікаві. Так, з приводу тези Соловйова: «Яка б лиха не була суспільність, з котрої вийшов козак, все-таки вона була далеко вища від козацького товариства (общества), що постало в степу», — Костомаров відповідає:

«В противність шан. професорові позволимо собі сказати: Яка б не була слабка свідомість сих людей (українських козаків) у творенні нового громадянства (общества); все ж таки вона стояла вище від того ладу, що існував тоді під проводом польської аристократії. Коли б у них (козаків) навіть зовсім не було елементів конструктивних, вони все-таки стояли вище тих, що хотіли зруйнувати те, що тоді існувало:

* Після викликаного студентськими виступами 1861 р. закриття Петербурзького університету декілька професорів, у тому числі і М. Костомаров, організували читання систематичних публічних лекцій в міській Думі (т. зв. «Вільний університет»). Коли одного з професорів (Павлова) після публічної лекції про тисячоліття Росії було вислано з Петербурга, комітет по організації думських лекцій вирішив на знак протесту припинити їх, Костомаров відмовився підкоритися цьому рішенню. Але на наступній лекції (8 березня 1862 р.) здійснений публікою галас принудив його припинити читання. Дальше читання лекцій було заборонено адміністрацією.— Ред.

** Пригадкою — читай: припущенням.— Ред.

*** Взагалі я не торкаюся наукових огрехів автора, що здебільшого залежали від тодішнього стану джерел і їх недостатнього розроблення.

хотіли врятувати батьківську віру, потоптану єзуїтським лукавством, самоволею Жигимонта і своєвільством панів. Хотіли звільнитися від панської юрисдикції — сього жахливого права поміщика: судити своїх підданих і карати їх на смерть, що вони здебільшого передавали підстаростам і євреям-орендарям. Отсі їх домагання і виявилися в повстаннях народу, що мали назву козацьких.

Чого ж добивався сей нарід? На се дає відповідь Б. Хмельницький тими славними словами: «Согрішить князь — уріж йому шию, согрішить козак — і йому те ж зроби, ото буде правда!» А на гадку д. Соловйова, суспільність, де таке говорить, була нижча від тої, де існувало прислів'я: «Хлопа — на палю, панові — нічого, а шляхтича — до вежі» (за ту саму провину панові-магнатові — нічого, простого шляхтича — до в'язаниці, а хлопа — на палю).

Невже домагання такого громадського ладу, висловлене устами Хмельницького — а устами його тоді ще говорив народ, значить бажання жити чужим коштом, як думає д. Соловйов? Нарід хотів жити чужим коштом? Чиїм же коштом міг хотіти жити цілий нарід? Не коштом же польських панів, їх двірських полків та орендарів-євреїв? А чиїм же коштом жило се шановне товариство, що збагачувало себе потом, кров'ю і сльозами українського хлопа, для своєї забави гралося його життям і честю та ще й до того насилувало його душу. Д. Соловйов вважає козаків хижачами і паразитами — але чи не більше заслужили таку назву ті, що, проводивши дні в пияцтві, розкошах, обопільних наїздах, від котрих знов-таки найбільше терпів простий нарід, нарешті, вивели сей нарід з терпеливості? Один англієць, звідавши * Польщу в XVII в., дивувався не хижачтву й злодійству руського (розум., українського) народу, а дивний його терпеливості. Так видко добре було свіжій людині в атмосфері сього суспільства, а д. Соловйов ставить його вище над те, що хотіли організувати козаки!»¹¹.

У відповідь на аналогічні зауваження Фіша-Падалиці, що козаки були не більше як розбійницькою, руйною бандою, тимчасом як поляки старались їх «ушляхетнити», уцивілізувати і т. д., Костомаров відповідає:

«Ми не стидаємось ні Павлюків, ні Наливайків, ні Кармелюків, ні Тараненків. Навпаки! Хоч сі люди виявляли себе в диких, варварських формах, вони давали вираз (хоч і невдатний!) тому, що було затаєне в серці народу. Ні, ми безумовно не стидаємося сих людей, хоч би в яким жахливім вигляді вони не виступали. Історія показує нам, що злодій, розбійник, волоцюга, вкриті зневагою, часто стали такими саме тому, що не могли жити в задушливій, погибельній атмосфері, переповненій пануванням своєвільства, і не знаходячи собі виходу, не виховавши в собі понять, відмінних від тих, серед яких вирости, вони кінець-кінцем виступають не з чим іншим, тільки з тим, від чого тікали, лише в іншій сфері і з іншою обстановою **. Нелюдський ватажок українських гайдамаків в ґрунті речі те саме, що польсько-український пан, котрого канчуки довели селян до гайдамацтва. Нові шляхи в суспільстві проторюються не швидко, і найчастіше ті, що тікають з нього і стають в вороже до нього становище, або обмежуються одною негативною активністю, або йдуть старим шляхом, зістаючися в тих же упередженнях, які змусили їх стати ворогами того суспільства. Але в основі вони ні в першій разі, ні в другій не гірші від тих, котрим спочатку виповіли *** війну, а кращі, особливо доти, доки не силкуються надати легальності своїм учинкам. Самоволя пана викликала самоволю гайдамаки. Але самоволя пана заявляла, що вона зовсім не самоволя. Вона називала себе правом, іноді навіть божеським, тимчасом як самоволя гайдамаки, принаймні спочатку, не пускалася на таку гіпокри-

* Звідавши — читай: відвідавши.— Ред.

** Обстановою — те саме, що обстановка.— Ред.

*** Виповіли — від відповідати, висловлювати, тут: оголосили.— Ред

зію*, а, признаючи своє самовільство, годилася з ним, що гідна шибениці, меча чи палі. Для морального почуття злочин гідкіший під маскою чесності, ніж в своїй оголеності. Легальне своєвільство викликає своєвільство, що змагає до знищення своєвільства легального»¹².

Д. Падалиця, називаючи козаків «демократичним суспільством, яке коли-небудь існувало», завважає, що все-таки поляки мали на нього вплив і «ушляхетнили» його. Ся гадка справедлива, але се ушляхетнення саме й було причиною, що козацьке суспільство не дозволило дозріти в собі тим зв'язкам, які обіцяли такий багатий урожай; а з другої сторони, народні маси не дали дозріти і тому ушляхетненню. Народні маси діють інстинктивно, але рідко помиляються, коли справа йде про їх долю. Іноді те, що може показатися вислідом нецтва і упереджень, так що в мислителі, не дуже проникливому, воно викликає обурення, буває наслідком зовсім розумного народного почуття, того правдивого «хлопського розуму» (здорового ума), що без силогізмів і довгої праці бачить речі ясно і йде до правильної мети, минаючи всякі манівці. От з'являються в історії люди, своїм розвитком вищі від маси, начебто перейняті щирим бажанням добра для своїх земляків; вони обіцяють їм в будучині добробут, свободу, силу і готові віддати на послугу своєму народові своє життя, але сей нарід їх топче, закидає їм егоїзм, вважає за своїх ворогів, за добро платить злом, за пошану ганьбою, погибеллю за їх бажання врятувати його. Та гляньте глибше, і ви побачите, що маса ся не така неправа, як здається! Маса відразу відчуває і розуміє, що сі непокликані опікуни готують їй таке, чого вона не хоче і пізніше їй буде лихом.

В історії України єсть така сторінка, яких можна багато нарахувати в історії кожного народу. Після смерті Б. Хмельницького гурток значних людей, що підіймалися над масою своєю освітою і розумним поняттям про громадський лад, зложив проект організації козацької України в формі республіки, федеративно зв'язаної з польською короною і в. кн. Литовським. Зложено славну Гадяцьку умову. Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере: чому воно не здійснилося? Чому нарід одних із сих добродійців своїх прогнав, інших і побив? Як се він не зрозумів моральної вартості незалежності, громадської свободи й освіти, що їм обіцяла ся умова? Як тут не пожалувати про темноту маси, що не дала здійснитися таким спасенним замірам. Як не пожалувати людей, що так страшно заплатили за вищість своїх ідей і своєї освіти! Але, приглянувшись до справи ближче, побачите, що нарід не зовсім неправий, і в своїй темноті маса бачила ясніше, ніж той освічений гурток її провідників. Маса інстинктом зрозуміла, що на здійсненні спасенних намірів своїх провідників вона програє тяжко — так, як програла на прилученні до Польщі, коли виграли ті, що творили нашу верству. Маса не дає собі звабити зверхніми прикметами свободи, воліє мале облегшення свого життя, ніж гучні обіцянки, що чим привабніше бувають, тим менше коло людей задовольняють, і то коштом більшості. Маса зрозуміла, що Гадяцька умова накладає на неї ще тісніші кайдани. Що Гадяцькі пакти дають вільності в таких розмірах, що вони самою істотою своєю зможуть обняти тільки вибранців долі, значить, допомогти сформуванню і укріпленню привілеїв вищої верстви. А нарід не то, що повернуть до старої неволі, з якої він вибився з таким кровопролиттям, а приведуть до становища ще більш безвихідного, згідно із звисними словами: буде останне гірше від першого. Яке б не було становище народу під московською владою, нарід хилився туди, нехтуючи всіма приманами, що йому показували провідники. Він сподівався, що в кожному разі його доля буде краща від тої, яка чекала б його з щасливим розвитком свободи, обіцяної Гадяцькою умовою.

* Гіпокризія — можливо, пояснення. — Ред.

В Московщині нарід бачив владу, як свою охорону: вона здавалася йому апофеозом справедливості, тому що як влада єдина, вона протиставлялася владі багатьох — занадто досвідченій* сим самим народом»¹³.

Тут же знаходимо і цікаві виступи проти націоналістичного самозвеличання і фальшивого закривання прогріхів минулого, проти національної виключності і шовінізму. Бачимо бажання поставити національне на широкій вселюдській базі, що помічаємо потім і в статтях про поезію Шевченка: вони і до нашої збірки заведені власне через цю спільність ідей. Протиставлення дійсно народного характеру Шевченкової поезії українофільським аксесоріям** т. зв. української школи польської літератури¹⁴ безпосередньо зв'язує ці виступи проти польського українофільства з аналізом Шевченкової поезії: Шевченко не повторяє загальних місць, уже переспіваних народною поезією, а продовжує її, ведучи її на висоті, їй доти невідомій.

«Правда москвичам о Русі», названа автором так в паралель полеміці з історичними претензіями поляків, дає далеко менше. Автор виступає проти закидів національного «партикуляризму», затемнювання «субстанції народного духу» національними звичками і т. п., що йому закидали московські слов'янофіли з приводу його «Двух русских народностей». Але сю вдячну з його становища тему він збув кількома побіжними зауваженнями та різними детальними поясненнями: може бути, він сподівався, що полеміка розгорнеться ширше і тоді буде йому нагода викотити гармати більшого калібру і повести дискусію на теми більш принципіальні. В сій же статті він виступив головню в двох питаннях загальнішого характеру: проти упереджень слов'янофілів на поляків і проти слов'янофільських зусиль відвоювати для великоросів цивілізаторську роль серед східного слов'янства. З приводу «небилиць» свого противника — його бажань представити марш Олега на Київ, як «похід на полудне*** північної цивілізації» і пересадження на український ґрунт новгородської системи городів і пригородів — Костомаров писав тут:

«Що північні охотники були у Олега — се так, се видно з літопису; але там нема й сліду північної цивілізації. Та й звідки взялася та північна цивілізація і що то була за цивілізація? Коли тоді було що-небудь подібне до цивілізації, то скорше вже на полудні, поблизу Греції, з котрою Полуднева Русь мала зносини. Правда, коли Олег завоював Київ, Київ і з ним Полуднева Русь увійшли, так би сказати, в ту систему зв'язку, що виникла на Півночі, не з яких-небудь старих підоснов, а наслідком чужоземного завоювання — але де ж докази, що Олег прийшов (на полудне) із свідомою системою?... Про Русь-Новгородців я таки нічогосінько не знаю — дарма, що критик хоче мене застидити сим незнанням. Я знаю тільки те, що ім'я «Русь» при кінці XI і на початку XII стол. (коли складався літопис) мало два значіння: в розумінні Київської землі і в розумінні федерації земель, що разом з Києвом стояла під управою одної династії. Новгород був Руссю в сім дрім'я значінні, але ніколи не був Руссю в першій розумінні»¹⁵.

Костомаров тут обстоює полудневе походження Руської федерації, руської державності і культури — в противність «московским лазейкам», як він їх називає. Епіграфом своєї статті він поставив фразу з «Новгородського життя» архиеп. Сергія — першого владика, присланого в Новгород з Москви, коли московський князь зломив силою полігичну і церковну автономію Новгорода, і новгородці вірили, що сам Господь покарав сього московського культуртрегера, що заходився заводити в Новгороді московські порядки: він збожеволів, і його мусили

* Досвідченій — тобто добре відомій.— Ред.

** Аксесорії — від аксесуари — другорядні, побічні явища, деталі, які доповнюють що-небудь, створюють фон для головного.— Ред.

*** Південь.— Ред.

забрати. «Вознесе ся умом высоты ради сана своего, яко от Москвы прииде — величая граждамом яко и племенем их укори» — величався тим перед новгородцями, що з Москви прийшов, і через те стратив розум.

Дискусія не розвинулась, і Костомаров не мав нагоди вчитати «москвичам» всю правду; дещо сказав у своїх критичних увагах до московських історичних легенд — про Дмитра Донського і Сусаніна, а ще більше в пізнішій статті про початки московської автократії («Начало единодержавия») в 1870 р.

Але все-таки вже в 1860-х рр. виросло тверде переконання про Костомарова як про ворога Москви і неприятеля великоросів взагалі. Костомаров так формулює сі обвинувачення з приводу своєї полеміки з Кояловичем: «Д. Коялович запевняє, нібито я дивлюсь на великоросів як на каналій, від котрих треба триматися здалека і зрана до вечора їм показувати, що ми їх розуміємо, себто виявляти всю їх нікчемність, лукавство і злочини»¹⁶.

Такий ефект робили писання Костомарова на великоруських реакціонерів. «Полеміка», котру вели проти нього, як відомо, назавжди закрила йому поворот на університетську кафедру.

Інтересніше випала полеміка з приводу єврейсько-українських непорозумінь, хоч Костомаров теж не розвинув її як слід, непотрібно примішавши свої суб'єктивні емоції і полишив таким чином без потрібного вияснення об'єктивні причини сих непорозумінь, що, на його гадку, треба було усунути.

Початком до сеї дискусії послужив лист до редакції «Основи» якогось молодого єврейського інтелігента, підписаний буквами «П-в», з приводу того, що «Основа» часом вживала для євреїв назву «жид»: сей П-в, не бажаючи розводити на сю тему друкованої полеміки, «іменем євреїв» просив редакцію «Основи» залишити се «гнусне» ім'я і називати євреїв «національним іменем», бо ім'я «жид» стало синонімом шахрая і вживання сього імені вертає людей до середньовічних упереджень та стелить стежку погромам. Редакція надрукувала сей лист із своїм поясненням, що ім'я «жид» власне єсть національне ім'я, само по собі нічого образливого в собі не містить, а коли з ним зв'язуються певні неприязні настрої, то се тому, що євреї, живучи між українською людністю, не шукали з нею зв'язку, не наближалися до неї, «а навпаки — часто поступали проти духу і користі нашого народу». На се відізвався «Сион» — одеський орган єврейської великої зросійщеної буржуазії. Признаючи «Основі» правду, що ім'я «жид» не має само в собі нічого образливого, він, одначе, обрушився на сей заклик зближення, обслідування причин відчуження і через обопільне розуміння до замирення. Слова «Основи», що для «нації не може бути нічого шкідливішого, як існування серед неї інших народностей, які тримають себе осторонь, індивідуальні до її інтересів або ще гірше — силкуються підбити її під свою владу і свої впливи», «Сион» представив так, ніби українська національність ставить дилему: або асимілювати євреїв, або знищити їх. Заразом поставив українському рухові обвинувачення у вузькому націоналізмі і бажанні «роз'єднати народи (розумій: український і великоруський), які мусять творити одну цілість з огляду на племінне споріднення і спільні політичні та економічні інтереси», себто закинув те, що з того часу набрало назву українського сепаратизму. А щодо євреїв заявив, що вони готові асимілюватися, але не з українцями, а тільки з великоросами: «Зрікатися своїх одвічних особливостей євреї можуть тільки в користь цілого, а не якоїсь частини». «В равнодушии к общим судьбам нашего отечества — России, в противодействии его пользам «Основа» не упрекает нас и при всем желании не могла бы упрекнуть: бесчисленное множество фактов могли бы мы привести и в таком случае в свою защиту». Коли ж такі патріоти російського «отечества» не йдуть разом з українцями, то саме тому, що

не бачать тут «польз» для свого «отечества»: вважають шкідливим розбивання культурних сил і так малої інтелігенції своїми національними змаганнями, «вместо того чтобы вести ее под знаменем одного общего литературного языка, помимо мелких племенных распрей, к великим общечеловеческим целям».

Се було нетактовно й із становища українців прикро, небезпечно, несовісно. Куліш дав волю своєму роздратуванню, надрукувавши в відповідь статтю «Передовые жида». Нагадував там, як три роки тому разом із Шевченком, Костомаровим і Марком Вовчком він виступив з колективною декларацією в обороні євреїв, прилучаючись до виступу письменників російських і польських. Висловлював своє обурення, що тепер ті ж самі «передові жида», з котрими він виступав проти російських реакціонерів, забігають у російський патріотизм і в сфері «гуманности и образования», випихаючи відти основ'ян і ставлячи їх в підозріливім світлі одночасно і перед хранителями «польз отечества», і перед провідниками інтересів «современного человечества». Заявляв, що публіцисти «Сиона» «зловживають» такими словами, як «прогресс, гуманность, просвещение», а zarazом випереджають самих Іоаннів московських в «собирании земли Русской» і що з «такими літераторами» українці не можуть мати діла.

«Сион» відповів на се відкликом до російської преси, віддаючи «на суд всеї руської публіцистики» свою суперечку з «Основою», бо вона, мовляв, повела свою полеміку так, що ся полеміка стає загрозою всім щойно здобутим і ще не забезпеченим вільностям друкованого слова (се не було сказано виразно, але досить ясно читалося між рядками). Російська преса не лишилася глухою на такий розпучливий відклик і, не чекаючи заклику української сторони, і не вглядаючись навіть в інкриміновані статті «Основи», взялася розсуджувати євреїв з українцями. «Русский Вестник» на правому крилі, «Русское Слово» — на лівому признали поведіння «Основи» несправедливим.

Гурток «Основи» був украй подражнений, і Костомаров дав йому вислів у своїй статті «Иудеям». Він цілком правильно вияснив некоректність «Сиона», що, замість запропонованої євреям дискусії на тему обопільного зближення і порозуміння, пустив доносця в сепаратизмі, вузькому націоналізмі, реакційності і т. д. (від нього українське громадянство і рахувало потім всю пізнішу низку обвинувачень в українським сепаратизмі, розбиванні культурних сил і т. д.). Але при тім цілком непотрібно, насамперед, ототожнив «Сион» з єврейством взагалі, хоч ясне діло — ні єврейський пролетаріат, що бився в лещатах своєї буржуазії, ні ті євреї, які саме щиро заходилися коло зближення з українським рухом, не дуже численні, вони все-таки були і не могли відповідати за тактику єврейських зросійщених великобуржуазних верхів. По-друге, також дав волю своїм емоціям, заявивши іменем «малороссиян», що вони не мають симпатій до «юдейського племені» і просять не змушувати їх любити його і хвалити те, що їм не подобається. Знов-таки Костомаров не мав ніякого уповноваження від української народності чи громадянства свідчити їх почуття. Я сам особисто добре знав між українцями людей (як пок. В. Б. Антонович або Л. А. Смоленський), які зовсім не мали таких антипатій до євреїв. По-друге, симпатії чи антипатії — се річ, яка не повинна грати ролі в установленні громадських взаємовідносин. Костомаров заявляв далі¹⁷, що незалежно від симпатичних чи антипатичних сторін євреїв треба бажати їм повної рівноправності і можливо широкого поля діяльності та сподіватися від того зміни у відносинах євреїв до українських мас. Се головне, і на сім треба було стати. Додаток — що українці не бажать асиміляції євреїв — се зовсім непотрібний емоціональний випад у відповідь на заяву сіонських публіцистів, що вони не хочуть асимілюватися з українською народністю, немов якоюсь нижчою. Та й сама вигадка: називати євреїв коли не жидами, то таки не євреями, а юдеями —

се, може, було й дотепне, але зовсім не на місці.

Так властиво ся дискусія нічого не вияснила і до порозуміння обі сторони не посунула.

Роздраження до російської публіцистики і з нею проти поступового громадянства, що встряло в сю суперечку, виявляється і в статті Костомарова з приводу «Тисячелеття Руси» — в його песимістичних відзивах про поверхове засвоєння різних модних гасел — «цілого словника чарівних слів, що порушують нерви тих, що хочуть бути громадськими діячами», і zarazом «хиткість в гадках, непевність в осудах і непогодженість слова з ділом»¹⁸. Се служило прологом до його різкого конфлікту з поступовою громадською опінією і пресою з нагоди інциденту 8 березня 1862 р., коли Костомаров хотів зірвати страйк протесту, проголошеного студентами і професорами з приводу арешту і висилки проф. Павлова за його промову з приводу того ж тисячоліття. Ми включили статті Костомарова з приводу сього конфлікту як ілюстрацію до сього дуже важливого моменту в еволюції його ідеології. Як відомо з його автобіографії, ся кампанія проти його страйколомства, в який взяв між іншим участь і П. Лавров, довела Костомарова до незвичайного роздраження: він готовий був повторяти відзиви й характеристики, що розсипали на адресу радикальної молодезі найбільш реакційні круги. І хоч поступове російське громадянство скоро забуло Костомарову сей неfortunний його виступ, в його психіці ся шпара між ним і сими поступовими, чи радикальними кругами, я думаю, не заросла ніколи.

Вихід із сього прикрого становища, в яким опинився Костомаров з виходом з університету і зреченням з публічних виступів, дала йому тим часом справа видавання українських підручників, за котру він ухопився саме тоді, весною 1862 р. Його відозва до земляків, де він заохочував до праці над підручниками і до пожертв на їх видання, в зв'язку з сим його пригадки про негайну потребу видання українського перекладу Євангелія накликали на нього силу нападів, інсинуацій, відкликів* до урядових репресій і стали на довгий час, можна сказати, на всі дальші літа одною з головних тем його публіцистики і полеміки. До збірника заведено статті його на сю тему і навіть викази жертв** з поясненнями про стан справи, що він тоді друкував. В сих питаннях можна відзначити кілька інтересних сторін: з одної сторони, оборона українського навчання против обвинувачень аргусів*** російського централізму і державної народності, а з другої, — докази важкості справи на адресу українського громадянства, що переходять в напади на беззмістовність сучасної української поезії й белетристики, на недостачу серйозних інтересів у сучасних українофілів:

«Писати повісті й стишки — часто бездарні й порожні, з чорнобривими дівками, буйним вітром, могилами, степами і зозулями, далеко легше, ніж віддатися попереднім студіям, тверезій праці для складання потрібних народів книжок. Також і наші заможні народолюбці радніш уберуться для забави в гуасі — національний костюм, пустять в своїй розмові два-три українські вирази і посперечаються про вартості Шевченка, аніж уділять із своїх доходів одного-другого карбованця на справу народної освіти»¹⁹.

Нарешті, цікава та програма, яку Костомаров начеркує для сеї наукової літератури:

«Розуміється, треба бути розважним, було б смішно, коли б хтось переклав на українську мову «Космос» Гумбольдта або «Римську історію» Моммзена: для таких творів іще не прийшов час. (На жаль,

* Відкликів — читай: закликів.— Ред.

** Викази жертв — тут: виявляти, показувати ознаки чого-небудь (почуттів, настрою тощо).— Ред.

*** Аргус — у грецькій міфології стокий сторож; богиня Гера поставила його стерегти Іо, дочку аргонського царя.— Ред.

він не прийшов ще й досі! — М. Г.). Треба обмежитися елементарним викладом наукового знання, необхідного для першої освіти. Тому на теперішній час, крім букварів, народові потрібні: коротка біблійна і церковна історія, катехизис, виривки з повчань учителів церкви, з життій улюблених народом святих і пояснення богослужіння. Щоб там говорили модні поступовці, ті, що вважають можливим накидати народові матеріалізм, але нарід з огидою відвернеться від їх науки, скоро помітить, що під покривкою науки хочуть у нього відібрати святощі його серця.

За сферою релігії повинна йти знайомість з природою... Разом з тим треба зладити граматику рідної мови, з котрої нарід пізнав би будову людського слова. Нарешті, треба написати таку книжечку, щоб у ній подати народові головні основи його становища в державі і юридичних прав. Сим поки що можна й обмежитися. Історії — всупереч дечим гадкам — ми не вважаємо потрібним зводити до сього плану елементарної освіти: історія — така наука, що вимагає великого запасу попередніх відомостей і значного розвитку, без того з неї нема користі»²⁰.

В зв'язку з сим стояв огляд фонетичних і граматичних особливостей української мови, відмінних від великоруської і польської, що Костомаров постарався надрукувати в офіційному органі міністерства освіти, обстоюючи самостійність української мови як гідний знаряд * і предмет навчання; було б інтересно пошукати за вказівками, чи Костомаров сам зложив сей огляд, чи користав з помочи котрогось із сучасних українських лінгвістів, і чого сей огляд варт з лінгвістичного погляду.

Надрукована одночасно в іншому високоофіційному органі, сим разом військовим, стаття про Володимира Мономаха і Б. Хмельницького старалась можливо переконуюче довести, що український патріотизм цілком не суперечить общеруському державному націоналізмові: се, можна сказати, було чергове завдання української тактики 1860-х років, а Костомаров до самої смерті не переставав твердити і заявляти, що українському народові його прив'язання до національних особливостей побуту і мови не перешкоджає в повній лояльності супроти Російської держави і великоруського народу, і українська інтелігенція із самим Костомаровим в головах, тримаючись української культури і розвиваючи її по зможі, тим не менше чує себе «руською», державно-патріотичною і т. д. Стаття ся знаходила симпатичний відгомін в українських кругах, і Драгоманов пильно рекомендував своїм галицьким кореспондентам простудіювати її, щоб зрозуміти сей подвійний націоналізм сучасних українців, до котрих і сам Драгоманов тоді належав. З історичного становища інтересні в ній міркування Костомарова про розходження політичних планів московського і українського уряду: прилучення України вносило до московського державного життя зовсім нові моменти, незгідні з московським централізмом і самодержавним ладом.

«Воно злякалось свого неминучого самовбивства. Хмельницький сварився, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикрості і несправедливості супроти його народу (з московської сторони) не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би своє козацьке військо на Москву. Але се була б усобиця — така як колись бували між Черніговом і Києвом, між Новгородом і Твер'ю або Москвою. Відпасти від Москви Богдан не хотів — зв'язок України з Москвою був не зовнішній, а внутрішній, народній...»²¹.

В зв'язку з сим стояла федеративна концепція, що раз у раз накликала на Костомарова різні атаки й інсинуації з консервативних і офіційних таборів. Хоча Костомаров кожного разу, як йому закида-

* Знаряд — читай: знаряддя.— Ред.

ли бажання з помічень* над федеративним принципом в старій Русі зробити певні директиви сучасній практичній політиці, рішуче заявляв, що він займається сим питанням тільки як історик, але його підчеркування цього принципу стояли в такім виразнім ідеологічнім зв'язку з критикою абсолютизму і централізму, з одного боку, з апологією обласності і українофільства, з другої сторони, що всі його заперечення не помагали нічого, і полеміка підіймалася раз у раз. В збірці передрукована його невеличка, але дуже інтересна відповідь на сю тему Лохвицькому, але, крім того, він дебатувє на сю тему і в «Правді москвичам», і в листі до редактора «Дня»²², пізніше в «Начале єдинодержавия» і в передсмертній полеміці з Кояловичем та в відповіді на характеристику його теорії, зроблену Д. І. Багалієм, раз у раз повертається до своєї федеративної концепції. Відмежовуючись від практичної політики, він настоював на тім, що коли б східнослов'янське життя було полишене свому природному розвиткові, воно *неодмінно* вилилося б в форму свободної федерації земель. Монгольське завоювання збило його із цього нормального шляху, прищепивши принцип азійського деспотизму, а західноєвропейські взірці оформили сей московський деспотизм на європейський кшталт. Історик не договорював, що нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до самоврядування і федерації, але се читалося всіма між рядками.

Публіцистика останніх двох десятиліть життя Костомарова небагато додає до того, що висунув він в своїм апогеї, і моя мова про неї після вже сказаного буде коротка. Вище я згадав про огляд української літератури 1871 р. — дуже характеристичний для еволюції поглядів Костомарова і багатьох із його сучасників. З того, що «Основа» не знайшла ширшого круга читачів і передплатників, він виводив, що життя переступило через змагання українських патріотів на літературнім полі. «В добі, коли все, що мислило-думало про рух наперед, поширення просвіти, свободи і добробуту», «изобразительно-эстетическое направление», взяте українським письменством, вичерпалось і виявило свою вузькість. «Простонародне життя, що перед тим здавалося невичерпною скарбницею літератури, з погляду сих поступових течій показало себе дуже убогим: в нім не видко було руху, а коли й був рух, то такий повільний і малопомітний, що ніяк не міг задоволити вимог скорих продуктивних і знаменних поліпшень, що займали думки суспільства». «Піднімати українську мову до рівня освіченого, літературного в вищій розумінні, придатного для всіх галузей знання, для описання людських громад в вищій розвитку — се була гадка привабна, але її нестійкість виявилась зараз на перший же погляд». Прийшлося б творити штучну українську мову, і вона вже не була б українською народною мовою: в українців було б дві мови, і українська інтелігенція, маючи вже одну літературну мову — російську, взявши участь в її формуванні, не прийняла б другої штучної мови — української. Єдиною раціональною сферою приложення української мови зіставалась елементарна шкільна і освітня література для народу, але сю сферу закрила для українців агітація, піднята реакційними кругами. «Від 1863 р. українська література перестала існувати в Росії». Такий був висновок, і Костомаров не вказував виходу з положення — тільки відкликувався до української і великоруської інтелігенції і через неї, очевидно, і до уряду: щоб вони розслідили справу і переконалися в неможливості позбавити українські маси освіти рідною мовою²³.

Київський осередок, що перейняв у тім часі провід українського життя від петербурзького, не зістався на такий непевній позиції. Він рішив, з одної сторони, перекинути на галицький ґрунт ту українську роботу, котрій будуть закриті шляхи в межах Росії (організація Това-

* Помічення — читай: помітки.— Ред.

риства ім. Т. Г. Шевченка, заходи коло перетворення на всеукраїнський орган «Правди»* і взагалі випростовання галицького українського руху в напрямі всеукраїнським). З другої сторони, старався використати всі можливості для повнішого розвитку української культури, скільки дадуть на те змоги урядові обмеження. Так поновлено і заходи коло освітньої літератури для народу, і коло відродження белетристичного театру, музики, всебічного обслідування народного життя в сучаснім минулім, доки указ 1876 р. не положив тому неперехідних перешко. Костомаров на сей указ не відізвася безпосередньо. Він взяв на сеї невдячну роль, як се характеризувалось тоді, «примирити із собою притворство». Для того, з одного боку, в можливо лояльних тонах він кликався на різні явища сучасного життя — як от «війна за визволення слов'ян», як її офіційно названо (в повній протилежності до гасла Драгоманова «Чистое дело требует чистых рук»)** або польські спроби заграйти з сеї нагоди на всеслов'янських струнах і собі, щоб в ім'я всеслов'янського гасла добитися скасування чи принаймні ослаблення урядових репресій проти польської культури. Правдоподібно, Костомаров хотів таким чином відвести підозріння проти українського руху щодо споріднення з «польською інтригою», що йому раз у раз закидали московські противники, і для того брав на себе малопочесну роль викривача польського лукавства перед урядом і російським громадством, переймаючи дещо з амплуа Говорського і Кояловича, котрі перед тим так суворо за те картав, і тим робив неприємне вражіння і українських, і в поступових російських кругах.

Одночасно він можливо спрощував і звужував українську проблему, стараючись пропхнути її через урядове вухо. Уже в своїм огляді 1871 р. він прийняв дещо з аргументації своїх опонентів — напр., тезу, що російська літературна мова не великоруська, а общеруська, утворена при участі українців і так само їм близька, як і великоруська, або признание абсурдним зусиллям сотворити інтелігентську літературу засобами української мови і культури.

В таких тонах взяв він слово в оборону забороненої української мови п'ять літ по указі з тої нагоди, що урядові круги взялися до перегляду законів про друковане слово («Малорусское слово», 1881). Сим разом він твердо і без недоговорень поставив принцип: «українське слово — для домашнього обиходу». Згадуючи, що так колись висловився один із слов'янофільських органів в 1860 р., Костомаров тепер приймає сю тезу своїх антагоністів за свою. Аргументує за українську проповідь, за український переклад Біблії тим, що се може підняти масах прив'язання до церкви й релігії, помогти проти ширення сепаратизму і т. д. Відповідаючи «Совр. известиям», відрікається він від фонетичного правопису («кулішівки») і заявляє себе прихильником правопису Максимовича, і т. д. Все се, нітрохи не впливаючи на урядову протина українську політику, робило вражіння непотрібного забігання перед противниками і побивання своїх — тих, що саме вели активну українську роботу в тім часі. Особливо різко ся хибна опортуністична тактика старого провідника позначилася в його статті 1882 р. — «Задача українофильства», написаної з приводу появи в Києві українського альманаху «Луна».

Почавши з жалів на ту кампанію, що ведеться в реакційній пресі проти української мови, і своїми інсинуаціями привела вже уряд до заборони, зробивши з приводу сих заборон реверанс вишньому начальству і запевнивши, що він нітрохи не сумнівається в добрих його замірах і бачить тут тільки результат деякої неосвідомленості, старий історик пояснює, що так як поворот до української народності явився натуральною реакцією проти фатального історичного процесу відривання

* «Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал, орган «нащадків». Видавався у Львові.— Ред.

** Сі статті Костомарова доволі великі, прийшлося за браком місця проминути

верхів [від] народних мас, так опозиція новому «українофільству» і спеціально літературному вживанню української мови являється пережитком старого трактування народного як мужицького, не вартого уваги і культури. Нарікає на те, що поява кожної нової української книжки викликає не критику її змісту, а принципіальну дискусію на тему, що українською мовою взагалі писати не треба. Констатує, що самий факт існування української мови («малоросійського нареччя») дає йому право на літературний вжиток, бо ж не можна заборонювати людині висловлювати свої гадки, якою мовою вона хоче. По сих вступних увагах переходить до обговорення останньої літературної новинки — отої «Луни», і можна було б сподіватись, що після даної лекції антагоністам — оцінювати книжку щодо змісту, чи вона добра чи лиха, — він дасть саме таку оцінку. Але сам, очевидно, несвідомо для себе, не так займається оцінкою позитивних чи негативних сторін уміщених творів, як вдається в принципіальну дискусію, чим повинні займатися українські письменники і які завдання має собі ставити українство («українофільство»). За позитивний тип українського письменства автор бере творчість Нечуя-Левицького; хвалить його побутові оповідання й п'єси, із почуттям згадує популярно-історичні брошури, від оцінки його проби наукового представлення української міфології ухиляється — чи, справді, тому, що не бачив її, чи може тому, що не хотів ставити дражливе в тих часах питання про законність і раціональність наукових творів українською мовою, друкованих в Галичині з огляду на заборону в Росії. Таким чином в 1881 р. «изобразительно-этнографическое направление» уже не здавалося Костомарову таким пережитком, як у 1871 р., і вповні оправдувало в його очах існування української літератури так, як допускає се й указ 1876 р., принаймні в теорії. Костомаров посилається на популярність побутової і народницької белетристики на великоруські теми в російській літературі і вважає, що українська література на такі ж побутово-народницькі теми буде цінним і бажаним її доповненням.

Зате різко виступає Костомаров проти штучних, на його погляд, силкувань збільшити культурну амплітуду українського слова і української творчості через творення нових виразів «для вислову вищих понять і предметів культурного світу». Нетактовно і несправедливо, в стилі писань «Киевлянина» і «Московских ведомостей» він висміював невдалі, на його погляд, новотвори, прирівнюючи їх, цілком незаслужено, до московських «мокроступів», напр., слова «байдужість», «задуманість», вираз «поетична мрія про історичну минувшість» він наводить як курйози, як недоречності, хоча се були вирази вповні вдалі, зрозумілі і дуже скоро прийнялися в українській мові всупереч пророкуванням Костомарова.

Взірці українських поезій, зложені такою новою мовою, дійсно, не завжди були вдатні, і нарікання Костомарова були небезпідставні, але все те було питання таланту, а не принципу.

Так само і в другім питанні, порушеному Костомаровим, — перекладів на українське. Його переконання — що «переклади на українське будуть на місці тільки там, де переложене* може бути близьке і зрозуміле народному серцю і інтелектуальному розвитку». Він вказує на приклад Старицького, що дуже гарно переклав сербські пісні, але далеко не мав такого щастя з Шекспіром, Байроном і Андерсеном. Але той Костомаров, що добивався негайного перекладу на українську мову Біблії, чи міг сказати, що Апокаліпсис або книга Йова ближчі народному розумінню, ніж Шекспір і Андерсен? А, крім того, він уже признавав законність побутово-народницької літератури для інтелігенції, не для народу — чому ж переклади не могли призначатися теж і для інтелігенції, чутливої на красу рідного слова, а не тільки для на-

* Переложене — читай: перекладене.— Ред.

роду? Кінець-кінцем, він писав: «Ми вповні поділяємо бажання бачити українську мову розвинену настільки, щоб нею можна було передавати без натягань все, що являється сферою культурної мови. Але на се треба часу і значного піднесення інтелектуального рівня народу. А тому латинське прислів'я «поспішай помалу» повинно бути гаслом українських письменників».

Та поскільки українська творчість могла призначатися не тільки для народу, але й для інтелігенції, і поскільки сам Костомаров признавав, що мова твориться не тільки масами, але й письменниками, то очевидно піднесення культурного рівня літератури могло залежати не тільки від піднесення народних мас, а і від самої літературної творчості. Коли за Шевченком автор признавав ту високу прикмету, що він не переспівував уже даного народною творчістю, а продовжував її, то очевидно, що кожний талановитий український письменник в міру своїх здібностей, мав робити се — і сею власне дорогою пішла письменська робота останніх десятиліть XIX віку. Костомаров же хотів її спинити і звернути на чистий етнографізм, котрого вимагав указ 1876 р., і, зганяючи українську інтелігенцію з того поля, на яким вона шукала обхідних доріг супроти заборон 1876 р., справляв її в безвихідний кут письменства для школи, для народу (вказуючи за вірєць «Листи до любезних земляків» Квітки, від котрих, позволю собі різко висловитись, аж нудило серйозного українського культурного робітника 1870—1880-х років). Для української інтелігенції того часу ставало вже цілком ясно, що якраз доступу до народу якнайбільш стереже і не дає їй урядова політика, тому вона й пускалася в глибокий обхід сих урядових позицій, щоб розвитком української культури і обгостренням українських постулатів як політичного питання змусити уряд до уступок у сфері школи і популярного письменства. Факти оправдали се, бо народну школу удалося здобути після літератури, театру, університетських курсів і всього іншого, дістати з рук революції, а не повного добрих замірів уряду. Старий же історик не розумів сього і шукав компромісів з урядом. Силкуючись помирити уряд з українством, він заразом заходжувався підганяти український рух під урядові погляди, мирити українську інтелігенцію з принципами указу 1876 р. Сього українська інтелігенція не могла подарувати своєму старому провідникові. Із «Задачами українофильства» Костомаров не тільки вийшов із сучасного українського активу*, але й змусив його рішуче відмежуватись.

Сим кінчаю свої замітки, якими я хотів заінтересувати сучасного читача публіцистичною спадщиною великого історика, почасти зібраною в отсім збірнику. Я старався зібрати в нім найбільш інтересне, але я вважаю, що властиво все написане Костомаровим повинно стати приступним: решта історично-публіцистичних статей, неповторені писання історично-літературні і фольклорні (почавши з нової його дисертації про народну поезію, написаної замість знищеної, і писання белетристичні (головно російські, бо українські були кілька разів видані). Всього того не так багато, видання його вповні здійснимо і повинно бути здійснене. Такий визначний провідник, що положив свою печать на цілу епоху, і такий яскравий представник свого часу варт того, щоб його знати, то значить — передусім мати змогу знати. Я можу висловити побажання, щоб нинішня збірка підтримала інтерес до нього і викликала бажання зазнайомитися з ним у всіх нам приступних сторонах його громадської діяльності.

Досі, правду сказавши, більше звертали увагу його прикмети чисто індивідуальні, інтимні так би сказати, завдяки незвичайній його долі і репутації оригінала і дивака, ніж отся громадська сторона його життя, а вона має визначний історичний інтерес!

* Мається на увазі — відійшов від тих, хто активно боронив українську справу.— Ред.

ПРИМІТКИ

1. Костомаров Н. О причине и характере унии в Западной России.— С. 3. Тут і далі М. С. Грушевський цитує уривки з праць М. І. Костомарова, що їх було вміщено в збірнику «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова».
2. Там же.— С. 16.
3. Там же.
4. Там же.— С. 19.
5. Там же.— С. 31.
6. Там же.— С. 33.
7. Там же.— С. 34.
8. Там же.— С. 35.
9. Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке.— С. 42—43.
10. Малорусская литература.— С. 246.
11. Замечание на статью г. Соловьёва «Малороссийское казачество».— С. 56—57.
12. О казачестве.— С. 59—60.
13. Там же.— С. 61—62.
14. Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine».— С. 83.
15. Правда москвичам о Руси.— С. 110.
16. Ответ на ответ г. Кояловича.— С. 210.
17. Еще заметка об иудеях.— С. 123.
18. Тысячелетие.— С. 126.
19. Мысли южнорусса.— С. 139.
20. Там же.— С. 138.
21. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий.— С. 153.
22. Письма к редактору.— С. 161.
23. Малорусская литература.— С. 245—247.

* * *

В'ячеслав Липинський

Україна на переломі. 1657—1659.
Замітки до історії
українського державного будівництва
в XVII-ім столітті *

РОЗДІЛ VI.

Взаємне роздраження росло з обох боків, і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Посліднім і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою і Польщею у Вільні, в вересні (септембрі) 1656 року.

Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького під впливом революції. Європеїзація козащини як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. Взаємовідносини між козацькою державністю і українською непокозаченою шляхтою. Форма правління в Українській державі за гетьмана Богдана Хмельницького. Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежнення України по Переяславській умові. Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученні східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській державі формується українська нація. Видатні представники нової української аристократії.

Козацька революція в межах польської Речі Посполитої скінчилася з хвилиною, коли Військо Запорозьке, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Речі Посполитій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі. Скінчилися разом з тим хитання козацької політики в залежності від внутрішньої політики польської і нищення української нації в цих постійних хитаннях. Від тієї хвилини внутрішня

* Продовження. Початок див.: № 2, 1992 р.